

Προλογικό σημείωμα

Χρειάστηκε να φτάσω στην όγδοη δεκαετία της ζωής μου για να συνειδητοποιήσω πως, όλον αυτό τον καιρό, δεν έκανα άλλη δουλειά από το να προσπαθώ να συνθέσω την ύλη μιας και μόνο μελέτης. Ότι κάθε επιμέρους εργασία μου, κάθε άρθρο και κάθε βιβλίο που έβγαινε όλα αυτά τα χρόνια από τα χέρια μου δεν ήταν παρά ένα μικρό μόνο απόσπασμα, ένα ελάχιστο σπάραγμα, μιας πλατύτερης αναζήτησης, που ενδεχομένως ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί σα σύνολο στη διάρκεια μιας και μόνο ζωής. Κι ήταν επομένως προορισμένη να μείνει τελικά ανολοκλήρωτη. Η πλατιά και πολύπτυχη αυτή αναζήτηση θα μπορούσε ενδεχομένως να έχει το γενικό τίτλο «Θέατρο και συλλογική συνείδηση στην Ελλάδα». Ή «Θέατρο και εθνική ταυτότητα στην ελληνόφωνη ανατολική Μεσόγειο». Ή, ακόμη αναλυτικότερα, «Απ' το δημοτικό τραγούδι στα κόμικς κι από τον Καραγκιόζη στον κινηματογράφο». Ή, πιο συνθετικά και λιτά, «Ονομάτων επίσκεψις»... Αλλά κάθε παρόμοιος τίτλος θα περιόριζε αυτόματα τους ορίζοντές της και θα άφηνε έξω σημαντικό μέρος του αντικειμένου της έρευνας. Για να πω την αλήθεια, ως αυτή τη στιγμή δεν είμαι καν βέβαιος ποια θα μπορούσαν πραγματικά να είναι τα όρια της συγκεκριμένης μελέτης. Δεν ξέρω πού αρχίζει και πού ακριβώς μπορεί

να τελειώσει μια παρόμοια νοερή περιπλάνηση. Μου περνά από το μυαλό η υποψία πως αναζητήσεις του είδους αυτού δεν έχουν από την ίδια τους τη φύση τέλος και αρχή. Είναι απλώς προορισμένες να παράγουν μια ατέλειωτη σειρά από βασανιστικά ερωτήματα. Κάθε απόπειρα να βρει κανείς λογικές απαντήσεις γεννά αυτομάτως μια νέα σειρά από ερωτήματα, οι απαντήσεις στα οποία δημιουργούν καινούριες απορίες κι ατέλειωτους κύκλους νέων ερωτημάτων.

Πολλές φορές τα πράγματα περιπλέκονται ακόμη περισσότερο από μια λαθεμένη κατανόηση των ερωτημάτων. Από την ανεπάρκειά μας στην αποκρυπτογράφηση του απώτερού τους νοήματος. Ή από τη δογματική μας προσέγγιση κάποιων βασικών τους εννοιών. Έχουμε π.χ. μάθει από τα παιδικά μας χρόνια στο σχολείο, να αντιμετωπίζουμε με θρησκευτική σχεδόν ευλάβεια την έννοια της εθνικής ταυτότητας και να μην ανεχόμαστε την παραμικρή απόκλιση από τα ενδεχομένως ξεπερασμένα ρομαντικά πρότυπα των χρόνων του Χέρντερ και του Φίχτε. Έχουμε μάθει να ανάγουμε την εθνική μας φύτρα πίσω στους προομηρικούς ακόμη αιώνες των Μινωιτών και των Μυκηναίων, αν αγαπάτε. Και να διεκδικούμε ως γιαγιά μας τη θεά των φιδιών κι ως παππού μας τον πρίγκιπα με τα κρίνα. Και τα αντίστοιχα κωμικά καμώματα των Σλαβομακεδόνων γειτόνων μας, που έχουν γεμίσει κάθε ελεύθερο υπαίθριο χώρο στο στενόχωρο κράτος τους με θηριώδη αγάλματα του Μεγαλέξανδρου, δε λεν να μας γίνουν μάθημα. Πολύ λίγοι εγχώριοι ερευνητές είναι ακόμη σήμερα διατεθειμένοι να παραδεχτούν ότι η εθνική συνείδηση των λαών είναι ένα ιστορικό κατασκεύασμα ευμετάβλητο και δυναμικό, μια έννοια διόλου σταθερή και διόλου ανεπηρέαστη από τη ροή του χρόνου. Πολύ λίγοι είναι πρόθυμοι να αναγνωρίσουν ότι η συλ-

λογική ταυτότητα των λαών έχει τα χαρακτηριστικά διαδικασίας κι όχι κατάστασης. Ότι είναι ένα φαινόμενο σε διαρκή εξέλιξη και μετάλλαξη, μια ιστορική πραγματικότητα που διαρκώς ρέει και ανασχηματίζεται σαν όλες τις ιστορικές πορείες, τις συντονισμένες στους κυρίαρχους χτύπους του μεγάλου ρολογιού της Ιστορίας. Ότι μοιάζει κάπως με το μυθικό πολύμορφο Πρωτέα, του οποίου μόνο περιστασιακά φωτογραφικά στιγμιότυπα θα μπορούσε ενδεχομένως να εξασφαλίσει κανείς, όπως θα 'λεγε κι ένας από τους σημαντικότερους νεότερους μελετητές του πολιτισμού της προφορικής παράδοσης, ο γνωστός Αμερικανός συλλέκτης σέρβικων δημοτικών τραγουδιών Άλμπερτ Λορντ. Αλλά ποτέ ένα σταθερό αντιπροσωπευτικό πορτρέτο...

Στις παρακάτω σελίδες μπορεί να παρακολουθήσει ο αναγνώστης την ανάπτυξη μιας σειράς στιγμιότυπων του Πρωτέα της συλλογικής συνείδησης των κατοίκων του νοτιότερου άκρου της Βαλκανικής χερσονήσου, όπως αναπτύχτηκαν μέσα στα τελευταία διακόσια πάνω-κάτω χρόνια. Κι όπως καθρεφτίζονται μέσα στο βαθύ καθρέφτη της εγχώριας θεατρικής σκηνής. Μπορεί να παρακολουθήσει κανείς τη σταδιακή φυσική μετάλλαξη μιας χλωροπράσινης κάμπιας σε πολύχρωμη χρυσαλλίδα. Αλλά και να ανιχνεύσει τις κατά καιρούς ευρωπαϊκές και αρχαιοελληνικές μεταμφιέσεις ενός λαού που αποφάσισε κάποια συγκεκριμένη στιγμή ν' ανταλλάξει τις πατροπαράδοτες φουστάνελες και βράκες του με στενά φράγκικα πανταλόνια. Μπορεί ν' αποπειραθεί να μετρήσει κανείς την άμπωτη και την πλημμυρίδα των ιδεολογικών ρευμάτων μιας συλλογικής συνείδησης που ταλαντευόταν ανέκαθεν ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή, που θαύμαζε τον αναπτυσσόμενο αστικό Βορρά, αλλά υπερασπιζόταν με πάθος ταυτόχρονα και τον

κάπως ληθαργικό αγροτικό Νότο. Στις σελίδες που ακολουθούν, ο αναγνώστης θα μπορέσει να παρακολουθήσει τις παλινδρομήσεις ενός λαού που έμαθε από ξένους λαούς να εκτιμά την εθνική ιδιοπροσωπία του. Που έμαθε αρχικά από τους Ευρωπαίους διαφωτιστές να περιφρονεί τα δημοτικά τραγούδια των αγράμματων και γεμάτων προλήψεις ραγιαδάδων γεννητόρων του. Κι από τους Ευρωπαίους ρομαντικούς, σε ένα επόμενο στάδιο, να τα λατρεύει ως αντιπροσωπευτικά της εθνικής του ουσίας κι ως έκφραση του βαθύτερου εαυτού του. Που έμαθε από λόγιους και ποιητές, σαν το Φωριέλ και τον Μπάυρον, να εκτιμά ως φανατικούς πατριώτες και ως ήρωες τους οπλοφόρους που παλιότερα ονόμαζε ο ίδιος υποτιμητικά απλούς (κλέφτες). Που έμαθε από τους ξένους να μισεί τις ξένες ιδέες την ώρα που δανειζόταν από τους ίδιους την αυτόματη απόρριψη κάθε πολιτισμικού δανείου. Που έμαθε, κατά παράδοξο τρόπο, να μελετά την αρχαϊκή λαϊκή του παράδοση μέσα από τα λόγια φίλτρα του νεωτερικού στοχασμού και του έμπρακτου αστικού εκσυγχρονισμού.

Η πείρα μού έχει διδάξει να θεωρώ τις ανακολουθίες και τα παράδοξα στη ροή της ιστορίας ως ακαταμάχητη σφραγίδα γνησιότητας. Μου έχει μάθει να μην εμπιστεύομαι ιστορικά σχήματα που δεν παρουσιάζουν ανακολουθίες, κενά, τρύπες και ξεφτίδια. Να υποψιάζομαι ως «πειραγμένες», χτενισμένες και συγυρισμένες από τρίτο χέρι, ιστορικές σελίδες που δεν αντιβαίνουν στους κανόνες της λογικής. Επομένως, δε μου προκαλεί την παραμικρή αμηχανία η φαινομενικά αλλοπρόσαλλη συμπεριφορά των σύγχρονων Ελλήνων κατά τη σφυρηλάτηση της νεωτερικής συλλογικής τους συνείδησης. Δε με ξενίζει η ταυτόχρονη υιοθέτηση και απόρριψη από αυτούς των ευρωπαϊκών ηθών. Ο ταυτό-

χρονος εναγκαλισμός και εξοβελισμός από τους Ρωμιούς του πολιτισμού και του στοχασμού των Φράγκων. Και η πιο στοιχειώδης ακόμη τριβή με τις μαρτυρίες αποκαλύπτει πως η ίδια η ιδέα της εγχώριας εθνικής ταυτότητας υπήρξε κατασκευή που ήρθε ως εισαγόμενο προϊόν από το εξωτερικό – πρώτοι ανακάλυψαν τους απόγονους του Ομήρου οι Ευρωπαίοι διαφωτιστές και ρομαντικοί και κατόπι οι ίδιοι αυτοί οι υποτιθέμενοι απόγονοι. Η ίδια η ιδέα της λαϊκής παράδοσης, ως ιερής παρακαταθήκης της ουσίας της φυλής, άνησε πρώτα στο γερμανικό βορρά, πριν διαδοθεί στη λοιπή Ευρώπη, για να φτάσει κάποτε και στο μεσογειακό νότο. Η ίδια η ιδέα του θεάτρου, ως κοινωνικού και καλλιτεχνικού θεσμού, συνάντησε πολύ σοβαρή αντίσταση, ανάκατη με τα πιο εγκάρδια ταυτόχρονα καλωσορίσματα, κατά την εισαγωγή της στα εδάφη της ανατολικής χριστιανότητας. Η οικογένεια του Αδαμάντιου Κοραή σκανδαλιζόταν όταν μάθαινε από τους πράκτορές της πως ο ξενιτεμένος νεαρός γόνος της σύχναζε στα θέατρα της Φραγκιάς. Και χρειάστηκε, σε μεγάλη πλέον ηλικία, ο σοφός δάσκαλος να χαρακτηρίσει τις θεατρικές παραστάσεις «εύρημα και παίγνιον τερπνόν των προγόνων μας», χρειάστηκε δηλαδή να τις εντάξει επίσημα στην υπό κατασκευή νέα διαφωτισμική παράδοση του γένους, για να παρακαμφθούν οι επιφυλάξεις των συντηρητικότερων συμπατριωτών του και να μπορέσει η τέχνη αυτή να μεταφυτευτεί στη χριστιανική Ανατολή. Με όλα αυτά, ωστόσο, ήταν πάλι εκείνος ο ίδιος Κοραής, που, λίγο πριν αποχωρήσει από τη ζωή, καταδίκασε την ανάπτυξη της επαγγελματικής θεατρικής δραστηριότητας στο υπό ίδρυση ανεξάρτητο βασίλειο, από φόβο μήπως διαδοθεί πλατιά («η αρρωστία των θεάτρων»), δηλαδή η θεατρομανία.

Στις σελίδες που ακολουθούν, ο αναγνώστης θα διαπιστώσει πως στη νεοελληνική σκηνή οι προσπάθειες αξιοποίησης της εγχώριας λαϊκής παράδοσης, στο πλαίσιο μιας επίμονης αναζήτησης της εθνικής γνησιότητας, πραγματοποιούνταν πάντα σε συνάρτηση με προσπάθειες αφομοίωσης της ευρωπαϊκής καλλιτεχνικής πρωτοπορίας. Σε συνάρτηση με προσπάθειες διαμόρφωσης μιας εγχώριας νεωτερικής ευρωπαϊκής ταυτότητας. Ο κανόνας ισχύει από τους πρώτους ακόμη σχετικούς πειραματισμούς, όταν ο άγνωστος ποιητής της κρητικής *Θυσίας του Αβραάμ* φρόντιζε να διασταυρώσει τις ιταλικές δραματουργικές αναζητήσεις της ύστερης Αναγέννησης με το δημοτικό τραγούδι της πατρίδας του. Ο λόγος για τον οποίο το μικρό εκείνο αριστούργημα δεν εντάχτηκε τελικά στην ύλη της παρούσας μελέτης είναι επειδή θα μας οδηγούσε σε μια πολύ διαφορετική ιστορική περίοδο και θα μας ανάγκαζε να πραγματοποιήσουμε διανοητικά άλματα που θα έβαζαν σε κίνδυνο την ισορροπία και συνοχή του κειμένου μας. Θα αποτελούσε ανεδαφική απαίτηση να ζητά να ενώσει κανείς σε ενιαία ιστορική αφήγηση την καλλιτεχνική δραστηριότητα των κατοίκων της βενετοκρατούμενης αναγεννησιακής Κρήτης με την παραλογοτεχνία της Αθήνας του 20ού αιώνα, με τον Καραγκιόζη, τον κινηματογράφο και τα «κόμικς», ζητήματα στα οποία αναπόφευκτα συγκεντρώνεται η προσοχή μας στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου. Ήδη η ενασχόλησή μας με το υλικό αυτό, δίπλα στο *Διάλογο* του Διονύσιου Σολωμού και στα ποιήματα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη ή του Κώστα Κρυστάλλη, δίπλα στα συμβολιστικά δράματα του Καμπύση και του Εφταλιώτη ή στα θεωρητικά άρθρα του Παλαμά και του Ψυχάρη, βάζει σε δοκιμασία την ενότητα της μελέτης μας, ιδιαίτερα επειδή

δεν υπάρχει ακόμη η απαραίτητη σχετική επιστημονική υποδομή στους συγκεκριμένους τομείς. Όταν ο ερευνητικός ζήλος κάποιων γενεών του μέλλοντος θα επικεντρωθεί στην αποδελτίωση και κωδικοποίηση των μαρτυριών που σχετίζονται με την έκδοση και εμπορία των λεγόμενων (λαϊκών) αναγνωσμάτων της εποχής του Μεσοπολέμου, όταν απογραφούν εξαντλητικά και μελετηθούν συστηματικά οι εκδόσεις αυτές και όταν τα φυλλάδια του μεσοπολεμικού και μεταπολεμικού Καραγκιόζη φτάσουν να ενταχθούν οργανικά στο περιβάλλον αυτό –όταν δηλαδή θα ερευνηθεί διεξοδικά το συναρπαστικό φαινόμενο της μετάλλαξης μιας γνήσιας λαϊκής τέχνης του πολιτισμού του προφορικού λόγου σε αστική βιομηχανία τυποποιημένων ψυχαγωγικών αναγνωσμάτων για τις μεγάλες μάζες-, τότε ενδεχομένως θα μπορέσουν κι οι μελετητές να συμπληρώσουν τα πολλά και μεγάλα κενά που παρουσιάζει η εργασία αυτή.

Αν είχα άλλα ογδόντα χρόνια μπροστά μου, αναμφίβολα θα τα αφιέρωνα στη μελέτη του Καραγκιόζη. Επειδή όμως υποψιάζομαι ότι μάλλον δεν τα 'χω, σπεύδω να παραδώσω τα σπαράγματα τής καταδικασμένης να μείνει ανολοκλήρωτη αυτής εργασίας μου στους ανεκτικούς εκδότες μου, για να την παραδώσουν, με τη σειρά τους, στους ακόμη ανεκτικότερους αναγνώστες. Και σπεύδω να ευχαριστήσω μέσα από την καρδιά μου τις τρεις κυρίες που βοηθούν πάντα στην όσο γίνεται ευπρεπέστερη διαμόρφωση των έντυπων κειμένων μου. Τη Ντίνα Γεωργιάδη του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών και τις Διονυσία Δασκάλου και Ρένα Λυδάκη των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης. Η συνεργασία μας υπήρξε πάντα κάτι περισσότερο από άψογη. Υπήρξε αληθινά δημιουργική.